

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна*

Заключна частина постанови листопадового (1951 р.) пленуму ЦК КП(б)У містила такі слова: «Пленум ЦК КП(б)У запевняє Центральний Комітет ВКП(б), особисто товарища Сталіна у тому, що більшовики України вживуть всі заходи до якнайшвидшого усунення серйозних недоліків і помилок у ідеологічній роботі».

Протягом 1951—1952 рр. на Україні тривало це «усунення серйозних недоліків». Разом з тим секретар ЦК КП(б)У І. Д. Назаренко у виступі на XVII з'їзді КП(б)У, який відбувся 23—27 вересня 1952 р., висловлював недоволення, підкреслюючи, що «відділи художньої літератури і мистецтва, науки і вузів ЦК КП(б)У ще далеко не все зробили в справі поліпшення ідейно-виховної роботи серед інтелігенції і виправлення тих серйозних недоліків і помилок в ідеологічній роботі, на які нам вказали ЦК ВКП(б) і газета «Правда» в статті «Проти ідеологічних перекручень в літературі»¹.

В цілому за період з 1946 до 1951 р. було прийнято 12 тільки найбільш значних постанов ЦК Компартії України з ідеологічних питань. На щастя, наслідки цих рішень не були такими кривавими, як у 30-ті рр., коли «критика», як правило, закінчувалася винищенням тих, кого піддавали ostracismu.

Втім, було й чимало «справ», внаслідок яких стали репресовані люди, долі яких ще потребують уваги дослідників. Одна з таких справ пов'язана з родиною Н. І. Махна — його дружиною Г. А. Кузьменко та донькою О. Н. Міхненко. Заарештовані відповідно у серпні і вересні 1945 р. опергрупою НКВС у Берліні, вони були тоді ж допитані. Прочитуємо уривок з протоколу допиту Г. А. Кузьменко від 28 серпня 1945 р.:

«Запитання: Як Ви ставились до тих звірств, які проводив Махно?»

Відповідь: До звірств, про які я знала, ставилась негативно, на ґрунті чого у мене були сутички особисто з Махном та з іншими командирами.

Запитання: В якому році Ви перейшли кордон?

Відповідь: У серпні 1921 року я разом з чоловіком Махном і у складі загону до 70 чоловік перейшла румунський кордон на річці Дністер. Після прибуття в Румунію я тут знаходилась 6 місяців, після чого пішли в Польщу, де знаходились 2 роки. З Польщі разом з чоловіком я виїхала у Данціг, де чоловік був заарештований, а я через Берлін виїхала до Парижа. В м. Берліні мені допоміг оформити документи анархіст Волін для переїзду у Францію.

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12: 1991.— № 2, 4—8, 10—12: 1992.— № 1—6, 7/8, 9.

У 1925 році до мене з Данціга в Париж приїхав чоловік. З 1925 року до 1927 року жили разом з чоловіком. У 1927 році у зв'язку з моєю роботою у «Спілці українських громадян» у Франції я розійшлась з чоловіком і періодично зустрічалась з чоловіком до його смерті у 1934 році...

Запитання: Розкажіть, що за організація «Спілка українських громадян», в якій Ви перебували?

Відповідь: Наскільки я пам'ятаю, організація існувала з 1926 року, очолювалась директором відділення Радянського банку в Парижі (прізвище котрого не пам'ятаю), організація мала легальний характер, але її зв'язок з офіційними представниками Радянського уряду приховувався.

В організації перебував Ілля Борщак, котрий від імені організації був директором газети «Українські вісті», котро-го потім змінив Севрюк Олександр... Метою організації була пропаганда політичних ідей Радянського Союзу серед українців і галичан...

В останній час працювала секретарем спілки. До мене на цій посаді працювали Орел-Орленко, потім Норець. Згодом вони були французькими владами вислані у Радянський Союз...

Запитання: З якими націоналістичними українськими організаціями були зв'язані в Берліні.

Відповідь: Ні з якими українськими націоналістичними організаціями я не була зв'язана».

За розпорядженням заступника наркома держбезпеки УРСР генерал-майора Єсипенка Г. А. Кузьменко та О. Н. Міхненко були етаповані в Київ для проведення слідства. На перших допитах вони не визнавали себе винними, але згодом змушені були це зробити. Що ставилось їм у провину?

Відповідь на це містить обвинувальний висновок у «слідчій справі № 148532», датований 9 березня 1946 р. В ньому, зокрема, вказується, що Г. А. Кузьменко, «знаходячись в еміграції, підтримувала тісний зв'язок з анархістами, учасниками банд Махна, котрі здійснювали за кордоном активну антирадянську роботу. З 1942 року до поразки Німеччини працювала в Берліні на німецьких військових заводах».

Стосовно О. Н. Міхненко зазначалось, що вона є донькою «керівника анархістських банд на Україні Махна» і «виховувалась в пансіонах у антирадянському дусі. У 1941 році добровільно виїхала з Парижа до Берліна, де до жовтня 1944 року працювала на німецькому військовому заводі «Сіменс» перекладачкою і креслярем конструкторського бюро». На цій підставі у обвинувальному висновку вона оголошувалась «соціально-небезпечною».

Справу Г. А. Кузьменко і О. Н. Міхненко було винесено на розгляд особливої наради МВС СРСР. Саме її постановою від 16 серпня 1946 р. їх позбавили волі відповідно на 8 та 5 років. Вони відбули свої строки. Вже після цього, в червні 1960 р., Г. А. Кузьменко, котра мешкала в Джамбулі, звернулась у Раді Міністрів СРСР з проханням про реабілітацію, щоб мати змогу одержувати пенсію. Однак постановою заступника начальника відділу по нагляду за слідством в органах держбезпеки Г. Малого від 25 липня 1960 р., яка виходила з того: що «Кузьменко і Міхненко були засуджені правильно», першій відмовили у її проханні. Щоправда, цієї ж постановою

припинялось «наглядове виробництво у справі Кузьменко Г. А. і Міхненко О. Н.». Минуло майже три десятиліття і лише у 1987 р. вони були реабілітовані.

Повертаючись до кінця 40-х — початку 50-х рр., слід вказати на ще одну примітну подію того часу. Йдеться про вбивство відомого письменника Я. О. Галана, яке сталося у жовтні 1949 р., та про покарання його вбивць, котрих засудили до страти у 1951 р.²

Останнім часом з'явилося чимало нових публікацій з приводу вбивства Я. О. Галана, точніше кажучи, з приводу нової для деяких вітчизняних авторів версії цього вбивства³, згідно якої далеко не всі обставини загибелі відомого письменника з'ясовані до кінця. І до сьогодні невідомо найголовніше: хто стояв за вбивцями — ОУН чи МДБ. На нашу думку, не слід відкидати можливості неупередженого вивчення всієї сукупності фактів. Тим більше це необхідно зробити, якщо зважити на те, що Я. О. Галан піддавався цькуванню своїх колег письменників та тодішніх партійно-державних керівників Львівської області. У вересні 1948 р. його звільнили з посади спеціального кореспондента газети «Радянська Україна» у зв'язку із «скороченням штатів», а за півроку до вбивства примусили здати міліції пістолет «ТТ». І це в той час, коли партійні і радянські працівники мусили мати зброю. За спогадами сім'ї Козланюків, котрі мешкали в одному будинку з Я. О. Галаном, за день до його смерті у під'їзді їхнього будинку перестав чергувати міліціонер, який охороняв депутата.

Напевно, варто врахувати й те, що трагічна загибель Я. О. Галана була використана для нагнітання «антинаціоналістичної» істерії і для посилення пропагандистсько-ідеологічного тиску. Саме це, зокрема, засвідчила робота листопадового (1951 р.) та травневого (1952 р.) пленумів ЦК КП(б)У, XVII з'їзду КП(б)У (вересень 1952 р.), грудневого (1952 р.) пленуму ЦК КП(б)У, який серед інших розглядав питання «Про хід вивчення рішень XIX з'їзду КПРС, геніальної праці товариша Й. В. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України»⁴. Питання ідеологічної роботи розглядав і лютий (1953 р.) пленум ЦК КП(б)У⁵. В цей час повним ходом йшла фабрикація так званої «справи лікарів» — останнього, спровокованого Сталіним та його поплічниками злочину. 13 січня 1953 р. «Правда» надрукувала повідомлення під назвою «Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів», в якому, зокрема, зазначалось: «Більшість учасників терористичної групи — Вовсі, Б. Коган, Фельдман, Грінштейн, Етінгер і інші — були куплені американською розвідкою. Вони були завербовані філіалом американської розвідки — міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт»...

Інші учасники терористичної групи (Виноградов, М. Коган, Єгоров) є, як зараз встановлено, старими агентами англійської розвідки. Служать їй з давніх часів, виконуючи її найбільш злочинні і брудні завдання»⁶.

Розпочата ще у 1952 р., після візиту професора В. Н. Виноградова до Сталіна, ця справа поступово переростала у широку «медичну змову» відверто антисемітського характеру⁷. На Україні до всього цього ще додавалися пошуки «українського націоналізму».

Журнал «Комуніст України» писав: «Злочинства викритої зраї лікарів-убивць, ворожі дії в галузі торгівлі, у місцевій промисловості, рецидиви космополітизму й буржуазного націоналізму в ідеології, — все це свідчить про те, що ворог не гребує ніякими засобами, щоб всіляко нашкодити радянському народові. Відомо, що там, де партійні, радянські, господарські та інші

організації, їх керівники виявилися не на висоті, припустили ротозійство, політичну безтурботність,— там підлі дії ворогів народу не були своєчасно викриті»⁸. Цей же журнал критикував «націоналістичну «продукцію» Д. Косарика», «націоналістичну книжку Л. Смілянського «Золоті ворота», а також інших літераторів»⁹.

Збереглося чимало документальних свідчень того, що повідомлення ТАРС 13 січня 1953 р. на Україні, окрім усього іншого, стимулювало антиєврейські настрої. «Сьогодні,— свідчила, наприклад, працівник 3-ї поліклініки Києва С. В. Леонтьєва,— 13 січня, хворі відмовлялись записуватись на прийом до лікарів-євреїв і вимагали записувати їх до лікарів російської національності, котрих, на жаль, у поліклініці майже немає»¹⁰.

Причини такого роду настроїв, також за документами, правильно розуміла частина людей, ще тоді, на початку 1953 р. Зокрема, начальник виробничого відділу житлового будівництва комбінату «Сталіншахтобуд» І. З. Тімірінов заявляв: «Я глибоко переконаний, що нині продовжується повторення 1937 року... Напевно, з'явився знов якийсь Єжов і робить брудні справи, кидаючи до в'язниці ні в чому не винуватих людей. Я не вірю, що ця група займалась тим, про що йдеться в повідомленні. Мені здається, що всі ці репресії мають на меті щось інше. Адже не можуть сіоністи претендувати на успіх в нашій країні»¹¹.

Таке реагування визнавалося «шкідливим» на початку 1953 р. А на початку квітня того ж року, коли з'явилося повідомлення про реабілітацію групи лікарів, раніше заарештованих, такі оцінки стали нормою. Характерно, що сам Сталін до своєї хвороби дав вказівку переглянути слідчі справи «лікарів-шкідників». На думку М. М. Мєсяцева, котрий брав участь у цьому перегляді, диктатор був змушений це зробити під могутнім впливом світової громадськості, яка виступила на захист заарештованих¹². Однак все-таки вирішальним фактором, що завадив трагічному перебігу подій, стала смерть Сталіна¹³.

Тим не менш 12 березня 1953 р. «Правда» вмістила статтю О. О. Фадєєва «Гуманізм Сталіна». В ній письменник, котрому не так вже багато років залишалось до самогубства під пресом усвідомлення злочинів сталінізму, писав: «Радянський народ завжди буде вдячний великому Сталіну за те, що Сталін виховав його в дусі твердості, непримиренності, високої політичної пильності щодо ворогів зовнішніх і ворогів внутрішніх. В цьому — одна з корінних принципових відмінностей соціалістичного гуманізму Леніна і Сталіна від усіх видів старого буржуазного гуманізму, який чим далі, тим більше виявляє себе як сила, намагається прикрити язви капіталізму...»¹⁴.

Однак для України не справа «лікарів-шкідників» була останньою «віхою» сталінської доби. Її останній слід залишився завдяки Л. П. Берія, котрий підготував спеціальну записку по областях Західної України. 2—4 червня 1953 р. відбувся пленум ЦК Компартії України, який розглянув питання «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року «Питання західних областей Української РСР» і доповідну записку тов. Л. П. Берія до Президії ЦК КПРС».

Доповідачем на цьому пленумі був О. І. Кириченко. Зачитавши записку Л. П. Берія, він, зокрема, сказав: «20 травня питання про становище в західних областях розглядалось на Президії ЦК КПРС, куди був викликаний секретар ЦК КП України тов. Мельников.

В ході обговорення стану справ у західних областях тов. Мельников замість того, щоб детально проаналізувати становище там та розкритику-

вати припущені помилки і недоліки, звів свій виступ до окремих дрібниць та став заперечувати деякі питання становища в західних областях...

Тоді Президія ЦК КПРС створила комісію для підготовки цього питання, на яку викликала членів ЦК КПРС тт. Коротченка, Корнійчука, Кириченка і кандидата у члени ЦК КПРС тов. Корнійця, де 26 травня детально розглянуто становище в західних областях і вислухано міркування по цьому питанню кожного з викликаних.

На Президії ЦК КПРС та на комісії товариші Г. М. Маленков, Л. П. Берія, В. М. Молотов, К. Є. Ворошилов, М. С. Хрущов, Л. М. Каганович, А. І. Мікоян піддали гострій і справедливій критиці Бюро ЦК КП України, Раді Міністрів УРСР і зокрема секретаря ЦК КП України тов. Мельникова за припущені серйозні помилки і недоліки в керівництві західними областями України¹⁵.

У своїй доповіді О. І. Кириченко наводив дані, які свідчили про недоліки роботи у західних областях України. Зокрема, з 532 голів колгоспів 296 були приїжджими із східних областей України. «Подібний стан,— підкреслював він,— і в ряді інших областей. Переважна більшість цих голів колгоспів не знає місцевих умов, слабо зв'язана з колгоспниками і в багатьох випадках високомірно, а іноді і зневажливо ставиться до них, з ними не радиться, не вислуховує їх»¹⁶. О. І. Кириченко підкреслив: «Нам мало визнати хиб і недоліки. Наше завдання полягає в тому, щоб глибоко усвідомити політичний зміст припущених помилок, величезне значення тієї допомоги, яку надає нам ЦК КПРС своєю постановою від 26 травня,— і з настирливістю, властивою комуністам, взятися за ліквідацію хиб і недоліків в керівництві західними областями»¹⁷.

З «покаянною» промовою на пленумі виступив Л. Г. Мельников, який навів по західних областях такі цифри: серед перших та інших секретарів обкомів і міськкомів тільки 11 % працівників були за походженням місцевими, серед зав. відділами обкомів і міськкомів тільки 8 %, серед зав. бібліотеками парткомів — 5 %, серед інструкторів міськкомів і райкомів — 13 %, серед заступників голів облвиконкомів — 18 %, серед голів і заступників голів райвиконкомів — 27 %¹⁸.

«Величезною моєю помилкою,— зазначив Л. Г. Мельников,— і ЦК КП України, на яку вказав нам Центральний Комітет КПРС, є те, що ми дуже погано використовуємо українську мову у будівництві нової соціалістичної культури в західних областях, та і не тільки в західних областях, недооцінюємо українську мову, як могутню зброю у донесенні до свідомості населення нашої радянської, партійної правди, припустили безвідповідальне ставлення до української мови»¹⁹.

На пленумі виступив міністр внутрішніх справ УРСР П. Я. Мешик, котрий навів такі цифри: за 1945—1953 рр. за різного роду «антирадянські політичні злочини» на Україні було заарештовано 43 379 чол. віком до 25 років, а з цієї кількості у західних областях України заарештували 36 340 чол.²⁰

Вказав П. Я. Мешик і на те, що мали місце безпідставні арешти (тільки по місту Києву звільнено 11 чол.)²¹, зокрема, «ряд обурливих арештів було проведено серед осіб єврейської національності, причому працівники колишнього МДБ, які проводили ці арешти, керувалися вказівками тов. Мельникова про необхідність слідством викрити так зване єврейське націоналістичне підпілля»²².

А далі П. Я. Мешик розповів, що з пояснень працівників колишнього 5-го Управління МДБ УРСР, які здійснювали безпідставні арешти, з'ясува-

лось: 25 лютого 1953 р. заступник міністра державної безпеки УРСР Бровкін дав вказівки підготувати довідки на «єврейських націоналістів». Довідки поспіхом підготували співробітники МДБ УРСР Сухонін, Романишин, Чернов, Бедін, Щелкунов, Секарев, Москальов та ін.

Ці довідки, за словами П. Я. Мешика, «частково сфальсифіковані», були передані Л. Г. Мельникову, котрий «дав вказівку про арешт ряду осіб єврейської національності, що й було виконано»²³.

Характерно, що сам Л. Г. Мельников визнав, що «у нас було перегнуто палицю і у єврейському питанні. ЦК КП України і особисто я несвоєчасно помітили антисемітські прояви, безпідставні зняття з роботи і переміщення по роботі крупних фахівців, настрої явно ворожі проти окремих груп єврейської інтелігенції»²⁴. На цьому пленумі за рекомендацією Президії ЦК КПРС і Бюро ЦК КП України першим секретарем ЦК Компартії України було обрано О. І. Кириченка²⁵. «Таким чином,— зазначав В. Голуб,— на чолі КП(б)У вперше за всю її історію став українець...»²⁶.

На нашу думку, нині, коли про події, пов'язані з запискою Л. П. Берія по західних областях України²⁷, почали писати вітчизняні автори, варто поставити запитання: чи мав Л. П. Берія (навіть якщо ми врахуємо всю одіозність цієї особи і її потяг до диктаторства) реальні підстави для незадоволення наявним станом речей у Західній Україні і роботою органів внутрішніх справ у цьому регіоні? Якщо врахувати комплекс ще й досі невідомих науковому й широкому громадському загалу фактів, то, гадаємо, відповідь на поставлене запитання може бути позитивною.

Ми вже зупинялись на тому, що діяльність органів МДБ в західних областях України протягом досить довгого часу постійно створювала напруженість між ними і місцевим населенням, сприяла формуванню ворожого ставлення до Радянської влади. За підрахунками, у 1946—1949 рр. було заслано близько 500 000 західних українців²⁸. Ці та інші насильницькі дії активно сприяли тому, що західні українці відчували себе під чужоземним пануванням. Такого роду політика, за точними словами О. Субтельного, мала також результатом втрату «найважливішого набутку західноукраїнського суспільства — його широкої організаційної мережі, найстарішим і найважливішим складником якої була греко-католицька церква, а найновішим — ОУН/УПА, мережі, що протягом поколінь служила основним захистом проти чужої влади й найактивнішим виразником української національної самобутності»²⁹.

Керівники центральних відомств МВС—МДБ, а серед них і Л. П. Берія, мали чимало підстав і для невдоволення професійними якостями своїх працівників у західноукраїнських областях. Звернімось лише до деяких фактів, які ще ніколи не згадувались в публікаціях.

Так, 12 липня 1952 р. міністр держбезпеки СРСР С. Д. Іпат'єв надіслав на ім'я Л. Г. Мельникова проект листа ЦК ВКП(б). В цьому документі, зокрема, зазначалось: «Доповідаю, що в результаті незадовільної роботи МДБ УРСР вказівка ЦК ВКП(б) про ліквідацію націоналістичного підпілля і озброєних банд в західних областях України виконується погано...

МДБ СРСР неодноразово звертало увагу керівництва МДБ УРСР на необхідність чіткого й організованого проведення операцій по ліквідації банд, які б виключали втрати в людях з нашого боку, а також на пильне ставлення до захоплених бандитів й використання їх у заходах по ліквідації банд.

Керівництво МДБ УРСР до цього часу не досягло цього. За час з 1 серпня 1951 року по 1 липня 1952 року провалено велику кількість операцій,

внаслідок чого упущені понад 250 бандитів, за цей же час при зіткненні з бандитами органи МДБ втратили вбитими 36 і пораненими 76 чоловік. Внаслідок втрати пильності з боку працівників МДБ УРСР й місцевих органів, безвідповідального й довірливого ставлення до захоплених оунівців в останній час мали місце втечі важливих державних злочинців.

Наприкінці 1951 року зрадив і перейшов в підпілля значний проводир ОУН Бей Василь, залучений до співробітництва з органами МДБ, розшифрувавши перед підпіллям важливі відомості про роботу МДБ і спеціальні засоби оперативної техніки. Здійсненими заходами Бей в травні ц. р. був вбитий.

В квітні 1952 року в УМДБ по Станіславській області перейшла на нелегальне становище група бандитських ватажків в кількості 6 чоловік...

В червні 1952 року в м. Львові з конспіративної квартири від посиленої охорони зміг втекти член закордонного проводу і керівник так званої служби безпеки ОУН, викинутий англійською розвідкою на території Тернопільської області, Матвієйко, який використовувався по конспіративно-розвідувальних заходах (Матвієйко наступного дня після втечі прийшов у МДБ)».

Далі в листі зазначалось, що «міністр держбезпеки УРСР тов. Ковальчук, його заступники тт. Поперека, Шевченко та інші відповідальні працівники МДБ УРСР не здійснили необхідних заходів по наведенню більшовицького порядку в органах МДБ УРСР й не виконали вказівки ЦК ВКП(б) про поліпшення роботи з агентурою».

На цій підставі пропонувалось увільнити із своїх посад М. К. Ковальчука, М. С. Попереку, В. Г. Шевченка, а міністром держбезпеки УРСР призначити тодішнього прокурора УРСР Р. А. Руденка, М. Попереку і В. Г. Шевченка пропонувалось призначити начальниками УМДБ відповідно Львівської і Тернопільської областей.

Тоді ж, у липні 1952 р., на своєму засіданні Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про факт втечі значного державного злочинця, заарештованого органами МДБ Української РСР». Цей документ з'явився як реакція на факт втечі з конспіративної квартири вже згаданого Матвієйка, хоча його прізвище в постанові не згадувалось жодного разу³⁰. За «злочинно-халатне ставлення до виконання свого службового обов'язку були зняті з роботи, виключені з партії й піддані карній відповідальності начальник 1-го відділу управління 2-Н В. Б. Демиденко, майори М. Н. Корсун та І. І. Калиниченко³¹. Були покарані інші працівники³². Міністру держбезпеки УРСР М. К. Ковальчуку оголошувалась догана, його заступники М. С. Поперека і В. Г. Шевченко також одержали догану і були зняті зі своїх посад³³. (Міністром держбезпеки УРСР невдовзі призначили П. І. Івашутіна).

У складеній навесні 1952 р. досить великій за обсягом довідці «Про стан і заходи посилення боротьби з рештками банд оунівського підпілля у західних областях УРСР» констатувалось, що «суттєвого поліпшення стану слідчої роботи в УМБД західних областей УРСР поки не відбулось»³⁴.

У січні 1953 р. Політбюро ЦК Компартії України приймає постанову «Про факти порушень соціалістичної законності деякими працівниками органів МДБ Дрогобицької та Львівської областей». В документі, зокрема, підкреслювалось, що «факти найгрубіших порушень соціалістичної законності з боку окремих працівників органів МДБ Львівської та Дрогобицької областей свідчать про незадовільне виконання вимог закритого листа ЦК ВКП(б) від 13 липня 1951 року, постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17

листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», про низький рівень оперативно-слідчої роботи і серйозних непорядках у прокурорському нагляді»³⁵.

Можна було б наводити інші приклади, та, гадаємо, читачі зрозуміли головне: коли Л. П. Берія дав завдання працівникам МДБ зробити «фотографію» реального становища в західних областях України, йому зовсім неважко було знайти негативний матеріал, недоліків більш ніж вистачало.

Після того, як Л. П. Берію заарештували під час засідання Президії ЦК КПРС 26 червня 1953 р., як відомо, було прийнято постанову Президії ЦК КПРС (це сталося 29 червня 1953 р.) «Про організацію слідства у справі про злочинні антипартійні дії і антидержавні дії Берія». Саме з цього часу бере початок інша, офіційна версія, згідно якої Л. П. Берія підготував свою записку виключно з провокаційними намірами. Безумовно, певна — і досить серйозна — частка провокативності тут була, адже Берія плевав наміри узурпувати владу, а для цього необхідно було забезпечити собі підтримку на Україні, «зваливши» тих працівників, котрі заважали, і розставивши «свої» кадри³⁶. Але було й інше: реальні проблеми і недоліки в роботі на західноукраїнських землях.

Після реорганізації МДБ — МВС у єдине союзно-республіканське міністерство у березні 1953 р. був переведений на посаду начальника Львівського обласного управління внутрішніх справ генерал-лейтенант Т. А. Строкач, котрий з 1946 р. працював міністром внутрішніх справ. МВС УРСР очолив вже згаданий П. Я. Мешик³⁷, а його першим заступником став генерал-лейтенант С. Р. Мільштейн³⁸.

Однак і на своїй новій посаді Т. А. Строкач утримався не дуже довго. На початку квітня 1953 р. П. Я. Мешик дав йому завдання зібрати відомості про національний склад керівних кадрів партійних органів, починаючи від парторганізацій колгоспів, підприємств і до обкому партії включно, а також повідомити про недоліки роботи парторганізацій. Т. А. Строкач зателефонував П. Я. Мешіку особисто і переконався в тому, що той насправді дав таке завдання.

Те, що трапилось далі, описав сам Т. А. Строкач у своєму повідомленні в ЦК КПРС (цей документ на початку своєї доповіді на пленумі ЦК КПРС 2 липня 1953 р. цитував Г. М. Маленков): «Керуючись своїм партійним обов'язком, я доповів секретареві обкому т. Сердюку про одержану мною від т. Мешика таку явно неправильну вказівку.

В той же день ввечері мені у Львів зателефонував т. Берія і сказав дослівно таке: «Що Ви там робите, Ви нічого не розумієте, для чого Ви пішли в обком партії й розповіли Сердюку про отримане Вами завдання. Замість надання допомоги Ви підставляєте ніжку т. Мешіку. Ми Вас витуримо з органів, заарештуємо й згноїмо у таборах, ми Вас зітремо у порошок, на табірний пил Вас перетворимо». І далі т. Берія у стані сильного роздратування декілька разів повторив таке: «Ти зрозумів це чи ні, зрозумів, зрозумів? Так от врахуй». На мої спроби порозумітись з цього питання т. Берія не став мене слухати і поклав трубку...

Тов. Мешик, знаючи про розмову т. Берія зі мною двічі нагадував мені: «Ну, як попало тобі від т. Берія? Надалі розумнішим будеш». Далі т. Мешик у глузливій формі говорив мені буквально таке: «А т. Мельников — секретар ЦК — поганий чекіст, він тебе як шпигуна ЦК відразу видав, телефонує мені і прямо говорить, що Строкач доповів секретарю обкому Сердюку про те, що я, Мешик, збираю відомості про партійні органи. Хіба так можна розконспіровувати свою агентуру».

Характерно відзначити, що і заступник міністра внутрішніх справ УРСР г. Мільштейн веде такі ж розмови. Наприклад, у березні ц. р. він мені і г. Івашутіну, колишньому заступникові міністра внутрішніх справ УРСР, говорив, що тепер все буде по-новому, партійні органи не будуть втручатись так, як це було раніше, в роботу чекістських органів. Начальники УМВС областей повинні і будуть незалежними від секретаря обкому партії³⁹.

12 червня 1953 р. Т. А. Строкач був звільнений з посади начальника Львівського обласного управління МВС і відкликаний до Москви. Тут в особистій розмові заступник начальника контрольної інспекції при МВС СРСР генерал-лейтенант А. З. Кобулов сказав йому: «Ви не врахували тепер, що до керівництва МВС СРСР прийшов т. Берія і що тепер органи МВС не будуть в такій залежності від партійних органів, як це було раніше. Ви не уявляєте собі, якими правами користується т. Берія. Він рішуче руйнує всі старі порядки...»⁴⁰.

В Москві Т. А. Строкач дістав відрядження до Владимира. Однак він здогадався, що це відрядження може закінчитись у в'язниці особливого призначення. Т. А. Строкач терміново «захворів», передавши з лікарні заяву до ЦК КПРС. Тим часом Л. П. Берія був заарештований і невдовзі все те, що трапилось з начальником Львівського обласного управління МВС, почало слугувати як один з найпереконливіших доказів «беріївської змови».

Ім'я Т. А. Строкача фігурувало і в постанові липневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС «Про злочинні антипартійні і антидержавні дії Берія». Тут, зокрема, зазначалось: «Більше того, Берія таємно від ЦК й уряду давав завдання місцевим органам МВС, щоб вони контролювали партійні організації... Тих же чесних комуністів, працівників МВС, котрі вважали неправильними ці антипартійні настанови, Берія піддавав репресіям. Так, наприклад, начальника Управління МВС Львівської області тов. Строкача тільки за те, що той повідомив секретареві Львівського обкому партії про одержану ним настанову збирати, вишукувати негативні дані про роботу партійних організацій та про партійні кадри, Берія в червні 1953 р. зняв з роботи, погрожував заарештувати його...»⁴¹.

Інцидент з дорученням Л. П. Берія став підґрунтям для того, щоб постать Т. А. Строкача досить довгий час героїзувалась. Це знайшло, зокрема, відбиток у деяких публікаціях⁴².

На нашу думку, ще не сказано всієї правди про діяльність Т. А. Строкача у 1946—1953 рр. Деякі, як прийнято говорити, штрихи до портрета дають спогади людини, якій довелося безпосередньо зіткнутись із генерал-лейтенантом. Йдеться про спогади П. Дужого, котрий був заарештований в червні 1945 р. і якого (після того, як його перевезли до Кисва) допитував особисто Т. А. Строкач. Процитуюмо уривок із цих спогадів: «Одного дня Строкач викликав мене до свого кабінету...» Чи пан Дужий знає особисто Галана? — запитав. «Ні, — відповів я, — з Галаном я не знайомий, але його памфлети читав». «А як пан Дужий гадає — було чергове запитання — чи Шухевич з Галаном дружить? Прошу сказати: коли і де вони останнім часом зустрічалися?» Я сказав: «Щоб отримати правильну відповідь, гадаю — вам треба було б з таким запитанням звернутися до самого Галана». Тоді Строкач гнівно прошипів: «Ми Галана притягнемо до суворой відповідальності. Галан — лайдак, Галан — лайдак великий...»

Ставлення міністра до Галана мене неабияк здивувало, і я запитав його: «Чому ж то Галан — як ви кажете — лайдак, якщо він пише та друкує те, що советській владі на Україні вкрай потрібно?» Відповідь була така: «Галан — обманець. Він нас переконував і рішуче заявляв, що як тільки ми за-

арештуємо митрополита Сліпого та греко-католицьких єпископів — то всі священники дуже перелякаються й наввипередки почнуть приставати до Руської Православної Церкви. А що вийшло? Більшість священників нам не покорились і пішла проти нас. Хіба ж це нашої партії, — тут він поправився, — народові та партії вигідно? Галан нас обманув і він гірко відповість за це...»

Така «розмова» зі Строкачем була в 1946 році, а три роки пізніше у комуністичного агітатора Галана... Львівське обласне управління внутрішніх справ відібрало пістолет, а за кілька днів «лайдака» Галана підступно руками жертв, обмотаних чекістськими сітями, було вбито...»⁴³.

Звичайно, такого роду інформація про Т. А. Строкача не могла бути оприлюднена в 1953 р. В цей час і ще довго по тому він поставав виключно «жертвою беріївського свавілля».

(Закінчення буде)

¹ XVII з'їзд КП(б)У. 23—27 вересня 1952 р: Матеріали з'їзду. — К. — 1953. — С. 156. Характерно, що для самого І. Д. Назаренка 1952 р. мало не став фатальним. 27 вересня 1952 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання «Про т. Назаренка І. Д.», суть якого полягала в тому, що І. Д. Назаренко не повідомив про те, що батько його дружини у 1937 р. «За антирадянську діяльність» був розстріляний. Як свідчить стенограма, цей факт став приводом і для обговорення недоліків в роботі І. Д. Назаренка. З різкою критикою на його адресу виступили Д. С. Коротченко, О. І. Кириченко, М. С. Гречуха, Л. Р. Корнісць, А. А. Гречко, З. Т. Сердюк, І. С. Сенін. Однак наприкінці обговорення Л. Г. Мельников запропонував «ще порадитись в ЦК ВКП(б)». Після перерви вирішили залишити І. Д. Назаренка на посаді. (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 190, спр. 72, арк. 228—237).

² Я. О. Галан був зарубаний на своїй квартирі М. В. Стахуром. Відкритий судовий процес над останнім відбувся у Львові 15—16 жовтня 1951 р. Співучасником вбивства був також І. Д. Лукашевич, справу котрого серед інших розглядав військовий трибунал Прикарпатського військового округу в січні 1951 р.

³ Теленчі О. В боргу // Радянська Україна. — 1990. — 28 січня: Карпова Н. Второе убийство? По поводу одной «альтернативной» версии // Правда Украины. — 1990. — 15 марта: Василенко В. Так кто ж направил руку вбивці Галана? З приводу однієї телепередачі // Робітничая газета. — 1990. — 13 квітня.

⁴ Рад. Україна. — 1952. — 27 грудня.

⁵ Там же. — 1953. — 1 березня.

⁶ Подлые шпионы и убийцы под маской профессор-врачей // Правда. — 1953. — 13 января.

⁷ Конец «дела врачей» // Московские новости. — 1988. — № 6; Рапопорт Я. Л. На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года. — М., 1988. — 271 с.

⁸ Безустанно підносити революційну пильність // Комуніст України. — 1953. — № 2. — С. 5.

⁹ Там же. — С. 7.

¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2773, арк. 21.

¹¹ Там же, арк. 24.

¹² Див. докладніше: Страх // Комсомольская правда. — 1991. — 7 февраля.

¹³ Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна. — К., 1990. — Кн. 2. — С. 580—582.

¹⁴ Фадеев А. Гуманизм Сталина // Правда. — 1953. — 12 марта.

¹⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1120, арк. 2—3.

¹⁶ Там же, арк. 4—5.

¹⁷ Там же, арк. 30.

¹⁸ Там же, арк. 38—39.

¹⁹ Там же, арк. 45—46.

²⁰ Там же, арк. 228.

²¹ Там же, арк. 236.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Там же, арк. 51.

²⁵ Там же, арк. 351—352.

²⁶ Голуб В. Конспективний нарис історії КП(б)У. — С. 102.

²⁷ 8 і 16 травня 1953 р. Л. П. Берія надіслав свої записки про роботу органів МДБ Литовської РСР і Української РСР. Ці записки розсилались разом з протоколом засідання Президії ЦК КПРС від 20 травня 1953 р. Рішенням Президії ЦК від 2 липня 1953 р. записки були вилучені з протоколів Президії ЦК КПРС, а прийняті по них рішення відмінені (Дело Берия. Пленум ЦК

КПСС 2—7 июля 1953 г. Стенографический отчет // Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 1.— С. 146).

²⁸ С у б т е л ь н и й О. Україна: історія.— К., 1991.— С. 425.

²⁹ Там же.— С. 430.

³⁰ В постанові констатувалось, що «відповідальні працівники Міністерства державної безпеки УРСР, котрі безпосередньо працювали з ним, забули, що вони мають справу зі значним державним злочинцем, зжились з ним, всіляко догоджували йому, видавали значні грошові винагороди, влаштовували різні прийоми, вечірки (іменини, зустріч Нового року), в яких брали участь заступник міністра Шевченко В. Г., начальник управління 2-Н Шорубалка І. К. та деякі інші відповідальні працівники МДБ УРСР. Злочинцю робились подарунки, квіти, разом з ним за одним столом харчувались оперпрацівники, котрі його охороняли, грали з ним у волейбол, влаштовувались випивки...» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 190, спр. 72, арк. 150—151).

³¹ Там же, арк. 152.

³² Там же, арк. 153.

³³ Там же.

³⁴ Там же, арк. 93.

³⁵ Там же, спр. 73, арк. 3.

³⁶ Докладніше про спробу Л. П. Берія узурпувати владу див.: П о п и к В., Т а б а ч н и к Д. У чорторії беріївської змови // Україна.— 1990.— № 49—50.— С. 38—44.

³⁷ Докладніше про особу П. Я. Мешика див.: Там же.— С. 41—43.

³⁸ Значна частина кар'єри С. Р. Мільштейна пов'язана з Тбілісі. Саме тут у 1922—1926 рр. він працював уповноваженим, начальником відділення особливого відділу окремої Кавказької армії, у 1926—1931 рр.— секретарем Колегії Закавказько-Грузинського ДПУ, у 1931—1936 рр.— зав. особливим сектором ЦК Компартії Грузії. Згодом він очолював райком партії, Комітет фізкультури і спорту Грузинської РСР. З жовтня по грудень 1938 р. був секретарем по пропаганді Тбіліського міськкому партії, після чого був переведений у НКВС СРСР на посаду заступника начальника слідчої частини, начальника транспортного управління НКВС СРСР. У 1941—1950 р. С. Р. Мільштейн працював заступником наркома лісової промисловості СРСР, заступником начальника Управління особливих відділів НКВС СРСР, начальником транспортного управління НКВС СРСР, начальником Казанської залізниці. У 1950—1953 рр.— заступник начальника будівництва залізних копалень МВС СРСР у Красноярську. Саме тут Л. П. Берія відшукав його, щоб зробити першим заступником П. Я. Мешика.

³⁹ Цит. за: Дело Берия. Пленум ЦК КПСС 2—7 июля 1953 г. Стенограф. отчет. // Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 1.— С. 141—142.

⁴⁰ Там же.— С. 142.

⁴¹ Там же.— 1991.— № 2.— С. 204.

⁴² Горчаков О., Павлов В. Совесть коммуниста // Радуга.— 1988.— № 8.— С. 123—135; Попик В., Табачник Д. У чорторії беріївської змови // Україна.— 1990.— № 49—50.— С. 40—41.

⁴³ Д у ж и й П. Про чекістського генерала і не лише про нього // Визвольний шлях.— 1971.— № 8.— С. 998—999.

Новий погляд на проблему

О. І. Гуржій (Київ)

Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654—1657 рр.)

Більшість з оточення Б. Хмельницького в основному підтримувала його зовнішню й внутрішню політику, усвідомлюючи, зокрема, необхідність і значення союзу України з Росією. Прибічники гетьмана справедливо вбачали в ньому порятунк від поневолення шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, довго очікуване законодавче закріплення економічних, політичних і культурних взаємовідносин між українцями та росіянами, а також розраховували на сприяння в справі зміцнення спільних сил у боротьбі за етнічну незалежність у майбутньому. Окремі представники створе-